
प्रकरण दुसरे

" युगप्रवर्तक " आणि " रमाई " या कादंब-यातून
घडलेले बाबासाहेब आंबेडकरांच्या
भावजीवनाचे दर्शन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे व्यक्तिमत्व म्हणून ओळखले जाते. परंतु त्यांच्या जीवनाच्या घडणीत, सुखाचे दुःखाचे अनेक प्रसंग येतात. कौटुंबिक जीवनात आपल्या पत्नीवर रमाईवर त्यांचे अतिशय उत्कट प्रेम होते. सामान्य माणसाच्या भावजीवनात येणारे प्रसंगच त्यांच्याही जीवनात आले या सर्व जीवनप्रवासातील काही ह्य प्रसंग " युगप्रवर्तक " आणि " रमाई " या कादंब-यातून आलेले आहेत. यातून या व्यक्तिमत्त्वाचे अंतरंग आपल्यासमोर येते पती आणि पत्नी यांच्यातील उत्कट संबंधावर यातून अधिक प्रकाश पडतो.

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भावजीवनाचा विचार करीत असताना त्यांच्या बालपणीच्या काळ अतिशय त्रासदायक असल्याचे दिसून येते. बाबासाहेब कोणाच्या साली जन्मले हे नक्की सांगता येत नाही. कारण त्यांचे वडिल पायोनियर बटालियनमध्ये होते नंतर तेव्हा पायोनियर बटालियनमध्ये गेले. तेव्हा त्यांना बाबासाहेब त्यांचा मुलगा म्हणून काहीच महत्त्व वाटलं नाही. आज जी बाबासाहेबांची १४ एप्रिल १८९१ ही जन्मतारीख आहे. ती खरीच आहे. असे म्हणता येत नाही. परंतु त्यांच्या जीवनाविषयी दोन-तीन गोष्टी नक्कीच सांगता येतील राजपुता - (१) न्यात महुं मुक्कामी त्यांचा जन्म झाला. आणि त्यांचा जन्म हा बरोबर बारा वाजता झाला आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे त्यांचा जन्म मुळ नक्षत्रावर झाला आणि त्या वेळी एका जोतिषाने सांगितले की बाबासाहेब मुळ नक्षत्रावर जन्मले आहेत. आणि त्यामुळे त्यांची आई लवकर मरेल आणि खरोखरच बाबासाहेबांची आई लहानपणीच वारली आणि त्या जोतिषाच्या सांगण्यावरून बाबासाहेब हे पोर घराण्याला काळिमा लावणार यांच्या हातून काही होणार नाही असे लोक बोलत.

बाबासाहेब बारा तेरा वर्षांचे होईपर्यंत लंगोटी शिवाय त्यांना दुसर वस्त्र नेसायला मिळाले नाही तर ते लहानपणी लोकांच्या बायकाना लाकडे फोडून देऊन काही तरी चार दोन पैसे मिळवत होते. बाबासाहेब

लहानपणी शाबेत जात असत पण त्यांना शाबेत काय रस वाटेना म्हणून त्यांनी माळ्याचं काम पाच-सहा महिने केले. पुढे त्यांची आई वारल्या नंतर बाबासाहेबांचे संगोपन त्यांच्या आतीने केले बाबासाहेब हे जातीत हरिजन असल्यामुळे त्याकाळी शाबेत त्यांना अतिशय घाणेरडी वागणूक मिळत असे. ते आपल्या अ लहानपणीच्या शाबेतील आठवणी " युगप्रवर्तक " मध्ये स्वतःच सांगतात.

" त्या दिवशी आंबेडकर मास्तरांनी मला भाजी आणि भाकर दिली. आंबेडकर मास्तर जातीने ब्राह्मण पण माझ्यावर त्यांचे अतिशय प्रेम, असे प्रेम मला आयुष्यात कुणाकडूनही मिळालं नाही. माझ्या मुळच्या बंडखोर वृत्तीवर बेहदद खूप होऊनही त्यांनी माझ्यावर प्रेम केलं होतं. अशी वागणूक जर मला सतत मिळाली असती, तर हिंदूस्थानचा नकाशा, जो आज मी पहात आहे. तो बदलण्यासाठी मी आकाश पाताळ एक केलं असते. पण नियतीच्या मनात काही वेगळंच होतं.

मी पाच सहा वर्षांचा होतो. शारिरानं बळकट वडाच्या झाडाखाली आम्ही लहान मुलं खेळत असू माझं खेळण्याचं वैशिष्ट्य हे की आपली जीत कधीही कबूल करायची नाही आणि " जीत झालेली असताही जीत झालेली नाही " असं इतर मुलांच्या तोंडून वदवून घ्यायचे. मुलं जर सरळ कबूल झाली नाहीत. तर मी त्यांना मारीत असे शिष्ट्या देत असे.

एकदा धो धो पाऊस पडत होता. मी शाबेत जाणोसाठी निघालो. माझा थोरला भाऊ बाळाराम छत्री घेऊन निघाला. इतक्यात माझा मित्र मला म्हणाला.

" बघ रे खुवा खूप पाऊस पडतोय, तू आपला पावसातून जाऊ नकोस हं। " मला नेमक उलट हवं होतं मी बाळारामला म्हणालो -
" तू आपला छत्री घेऊन जा पाहू. मी पावसातून भिजतच येणार आहे.

भावाने माझे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला पण मी त्याचं म्हणणं धुडकावून लावलं आणि आमची स्वारी छत्री बित्री न घेता थेट पावसातूनच जायचं असं ठरवून निघाली पाऊस अगदी मुसळधार पडत होता. मी

शाबेत येऊन पोहचलो, तो काय ? मी तर नखशिखान्त चिंब भिजलो होतो. मास्तरानी माझी तशी स्थिती पाहिली तेव्हा त्यांना फार वाईट वाटले त्यांनी मला विचारलं.

" अरे, पाऊस पडतोय तू उत्री घेऊन का नाही निघालास ? "

" उत्री एकच होती घरात, म्हणून मी हा असाच भिजत आलो, मी म्हणालो पण ही माझी थाप होती हे आमच्या भोळ्या मास्तरांच्या लक्षात आल नाही. त्यांनी लगेच माझ्या धोरल्या भावाला बोलावून घेतलं. तो चवथीच्या वर्गात शिकत होता. तो आल्यावर मास्तर म्हणाले. " दाखव पाहू तुझ्या अंगात किती सदरे आहेत ते । "

पण त्याच्या अंगात तर एकच सदरा होता हे पाहून मास्तरानी स्वतःच्या मुलाबरोबर मला त्यांच्या घरी जाण्यास सांगितले आणि ते आपल्या मुलाला म्हणाले.

" याला आपल्या घरी ने आणि आंधोळीसाठी गरम पाणी दे, तुझी एक लंगोटी घाला दे, आणि याचे हे कपडे वाळत घाल, म्हणजे, संध्याकाळ पर्यंत याचे कपडे सुकतील ? "

बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बालपणाचा विचार केला असता. बाबासाहेब हे अतिशय हट्टी असल्याचे दिसून येते. आणि ते एक हरिजन असून सुधदा त्यांना त्यांच्या गुरुजीनी दिलेली वागणूक अभिमानास्पद आहे. आणि या बालपणाच्या त्रासातूनच त्यांनी आपल्या भावी आयुष्यात बाळगलेली जिद्द महत्त्वाची आहे. आणि बाबासाहेबाना तेथून पुढे वाटू लागले की आपण खूप शिकले पाहिजे मोठे पंडित झाल पाहिजे.

माणसाच्या जीवनात काही प्रसंग असे येतात की, आपण ते विसरायचे म्हटले तरी विसरता येत नाहीत. तर त्याचप्रमाणे क्रोधाचे प्रसंगही असेच असतात. तेही विसरायचे म्हटले तरी विसरता येत नाहीत. बाबासाहेबांच्या जीवनातही असाच एक प्रसंग घडला. तो प्रसंग बाबासाहेबाना आठवला की त्यांचीही तळपायाची आग मस्तकाला जाऊन भिडते. तो प्रसंग बाबासाहेब युगप्रवर्तकमध्ये स्वतःच सांगतात.

मी साता-याला असताना एका हायस्कूलमध्ये शिक्षक होतो. एकदा दुपारी मला तहान लागली, घापाला अगदी कोरड पडली होती. माझ्या। मी पाणी पिण्यासाठी बाहेर जाण्याची परवानगी मास्तरांकडे मागीतली तेव्हा मास्तरांनी माळ्याला बोलावून आणलं, आणि ते म्हणाले -

“ अरे, याला पाण्याचा नळ उघडून दे। आणि हे बघ, माझ्याकडे पहात मास्तर म्हणाले, “ तु नळाला हात लावू नको. फक्त नळातून खाली घडणारं पाणी उलट तोंड करून पी। ”

मी निराशा झालो. मास्तरांचे हे कुत्सीत बोलणं माझ्या जिव्हारी लागलं होतं. मास्तरानी जसं सांगितलं तसाच मी पाणी प्यायलो माळ्याने मला तसेच पाणी प्यायला लावले. दुपारच्या सुट्टीत मी वर्गात बसलो होतो. वर्गातील सारी मुलं माझ्याकडे पहात आपसात काहीतरी कुजबुजत होती. मला त्यावेळी मेल्याहून मेल्यासारखं झालं होत. मला मास्तरांचा राग आला होता. मास्तरावर सुड उगवावा, असं मला वाटू लागलं कुठलं ठकी नत्व, कुठलं न्यून मास्तराना माझ्यात दिसले. होत ?

संध्याकाळी घरी आल्यावर शाळेत घडलेला प्रकार मी वडिलांना सांगितला साहजिकच माझ्या वडिलांना सांगितला साहजिकच माझ्या वडिलांना फार वाईट वाटलं. पण यावर ते तरी मला कोणता उपाय सुचविणार होते ? आयुष्यभर त्यानीही अशा अपमानाना तोंड दिलं असावं. वडिल गप्प होते पण मला गप्प राहता येणे शक्य नव्हतं. माझ मन जळफळत होत. मी मनातल्या मनात निर्णय घेतला की, एक ना एक दिवस मी पाण्यासाठीच मोठा संग्राम उभारल्याशिवाय राहणार नाही. ”

बाबासाहेबांना शालेय जीवनात अतिशय वाईट वागणूक मिळाली. पण बाबासाहेब हे एक जिद्दी व्यक्तिमत्व होते. त्यानी आपणाला किती त्रास सोसावा लागला तरी आपण एक ना एक दिवस या जातीसाठी लढायचे असे मनाशी ठरविले होते.

बाबासाहेब रलिफस्टन शाळेमध्ये शिकण्यास गेले असता त्यांना तेथील संस्कृतच्या मास्तरानी अती शूद्राना संस्कृत शिकवणार नाही. असे सांगितल्यामुळे बाबासाहेबाना संस्कृत भाषेचा अभिमान असून शुद्धता नाईलाजाने पर्शियन भाषा शिकावी लागली.

बाबासाहेबाना लहानपणी जी अपमानास्पद वागणूक मिळाली. त्यामुळे त्यांच्या मनात आलेला राग त्यांनी आपल्या पुढील आयुष्यात आपल्या स्वतःच्या कार्यावर भर देऊन शांत केला.

बाबासाहेब आपल्या लग्नासंबंधी स्वतःच सांगतात. "मी माझं शालेय शिक्षण पूर्ण करित असताना माझ्या वडिलानी माझा विवाह उरकून घेतला. माझ्या पत्नीचे -रमाचे वय केवळ नऊ वर्षांचे होते. तर माझं वयदा पंधरा वर्षांचे होते. रमाचे वडिल दापोलीला रहस्य होते. ते तिथेच उदरनिर्वाह करित होते. माझ्या या सात-याचं नाव भिकू वलंगकर ।

डबक चाळीत आम्ही रहायला आलो होतो. आता साता-यापेक्षा मुंबई मला मोठं विस्तृत क्षेत्र मिळालं होतं. साता-याला मला ज्या रीम टीचर ने हॅाकी, क्रिकेट फुटबॉलसारख्या खेळात भाग घ्यायला मनाई केली होती. तेच खेळ मी मुंबईत खेळू लागलो होतो. मी आणि माझ्या मित्रानी एक क्रिकेट संघ तयार केला होता. परळ, सात्तरस्ता, वरळी वगैरे भागातील क्रिकेट संघाबरोबर आमचे सामने होऊ लागले. मी आमच्या संघाचा कर्णधार होतो " ३

बाबासाहेबांच्या एकूणच बालपणाकडे पाहिले तर ते ळोडकर हद्दी प्रवृत्तीचे होते. पण त्यांना जी लहान वयात अपमानास्पद वागणूक मिळाली ती अतिशय तूच्छपणाची होती आणि त्यातूनच त्यांची खेळा बदल आवड सिध्द होते.

बाबासाहेबांच्या ठिकाणी असणारी कुठंबवत्सलता ही " युगप्रवर्तक" व " रमाई " या कादंब-यातून अनेक प्रसंगातून आलेली आहे. आपल्या पत्नीवर जसे त्यांचे प्रेम होते तसेच ते आपल्या आपत्यानाही जीवापाड जपत होते. एक हळव्या अंतःकरणाचा बाप असेच चित्र या प्रसंगातून उभे

रहाते.

भीमराव अमेरिकेला गेल्यानंतर जन्माला आलेल्या मुलगा मरण पावला. त्याचं नाव रमेशा होतं. वर्षाच्या आतच तो गेला. रमाईन भीमरावाना पत्र लिहून कळवले.

* अत्यंत दुःखाची बातमी आहे, रमेशा आपल्याला सोडून गेला. त्याच्या आजाराचं मुद्दाम कळवलं नव्हतं. तुमच्या अभ्यासात तुम्हाला दखल देवू नये एवढ्यासाठी तुम्हाला कळवलं नाही त्याची क्षमा मागते.

इतके सगळे सोसते आहेच, त्यात हा आघात कुठून शक्ती आणावी पण तुम्हाला एवढीच विनंती की हे दुःख तुम्ही माझ्यावर सोपवून घ्या. तुम्ही तुमच्या अभ्यासात अडथळा येऊ देऊ नका. यशावंतचा नमस्कार - ४ हे पत्र वाचून बाबासाहेब क्षणाभर थांबले. मन क्षणाभर तैरभैर झाले डोळे भरून आले.

* अरे तुझ्या या बापाला न भेटताच गेलास बाबा ? एवढेच बोलले गालावर आसवे ओघळली भीमरावानी रमाला पत्र लिहून धोडासा धीर दिला. पण रमाच्या काळजात पडलेला खड्डा बुजणो शक्य नव्हतं.

अशा आकस्मिक आघाताने बाबासाहेब कसे घायाळ होत ते या प्रसंगातून आपल्याला जाणवते. आणि त्या पित्याचे दुःख स्पष्ट होते. तसेच यातून दुःख सहन करण्याची रमाईची क्षमताही दिसते यावरून बाबासाहेबाना ती किती जमत होती हे इथे जाणवते.

१९२० साली जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात भीमराव लंडनला गेले. त्या सुमारासच जन्माला आलेला मुलगा गंगाधर आजारी पडला. रमानं भीमरावाना पत्र लिहून कळवलं. गंगाधर खूप आजारी आहे. मला त्यांची खूप चिंता वाटते. आजारात सारखी चिडचिड करतो. गंगाधर हा जन्मापासूनच आजारी होता. तो कधीच नीट राहिलाच नाही. जन्मासोबतच आजार घेऊन तो आला होता.

हे पत्र रमानं बाबासाहेबाना ददास मनानं कळवलं होते. कारण ह्रीला त्या गंगारामची अशाच उरली नव्हती.

रमान पाठवलेले पत्र भीमरावाना पोहचले. पण ते पत्र वाचले आणि बाबासाहेबानी रमाला पुनः पत्र लिहून धार दिला व आपणाच त्यानी क्षमा मागितली.

रमान नव-याचं पत्र वाचलं तिला एका बाजून बरं वाटलं नव-यानं काय क्षमा मागायची हा संसार आहे. चालायचं या विचाराने तिने स्वतःला सावरले.

याच सुमारास गंगाधर मरणा पावला भीमराव यावेळी लंडनला होते. रमान ही गोष्ट त्यांना पत्राने कळवली. तिचं त्यानी पत्र लिहून सांत्वन केले. आपल्या गैरहजेरीत मुलगा गेला. याचं मात्र त्यांना वाईट वाटलं. ते यामुळे की गंगाधरला औषधपाणी नीट न मिळाल्यामुळे गेला. याबद्दल फार वाईट वाटले डॉक्टरांची मागील बाकी थकली होती. ती दिल्याशिवाय डॉक्टर औषध घायला तयार नव्हते. गंगाधर या परिस्थितीत गेला. गंगाधरच्या या वाट्याला विचित्रच जालं भीमरावाना खूप वाईट वाटले यामुळे एक अपराधित्वाची जाणिव त्यांच्या मनात निर्माण झाली. आणि त्यांना एक विचारही अस्वस्थ करून गेला.

* गरिबी ही वाईट गोष्ट आहे, दुःखाच्या खाईतून माणासाला वर येऊ देत नाही वर येण्याचा प्रयत्न करणा-याला ती परत परत त्या खाईत लोटते *^५

दुःखाचा आणि दारिद्र्याचा संबंध कसा घनिष्ठ आहे. आणि ती प्रत्यक्ष बाबासाहेबांची कशी अनुभूती होती हे यातून जाणवते. औषधपाणी नीट न मिळाल्यामुळे आपल्या मुलाचा मृत्यू व्हावा आणि आपल्या निवेदनातून बापाच्या अपराधित्वाची जाणिव व्हावी असा हा बोलका प्रसंग मुलासाठी बाबासाहेब आणि रमाई किती अगतिक बनत याचे चित्रण अशा अनेक प्रसंगातून येते.

रमाईने असाच एक प्रसंग निवेदला आहे.

* आमच कौटुंबिक जीवन खारट तुरट आणि गोड अनुभव घेत असतानाच मी बाळंत झाले. साहेबाना आणि सर्वांना आनंद झाला. साहेबानी नव्या मुलाचे नाव राजरत्न असे ठेवले. त्याचा चेहरा अगदी त्याच्या वडिलासारखाच होता. हाताचे पंजे आणि पायाची बोटेपण त्याच्यासारखीच दिसत होती.

आमची सांपत्तिक स्थिती थोडीफार सुधारली होती. त्यामुळे लहान बाळाची नीट निगा राखावी. जोपासना व्हावी म्हणून आम्ही घरात एक नर्स ठेवण्याचे ठरविले परंतु सिमेंटच्या चाळीत आणि मुख्य म्हणजे महारांच्या घरात काम करायला कुणी हिंदू नर्स तयार होईना. शेवटी एक ख्रिस्ती नर्स मिळाली ती आठवडयातून दोन वेळा मला आणि राजरत्नाला पहात असे आणि औषध पाणी देऊन जात असे.

साहेब ऑफिसातून घरी आले. म्हणजे मुलाना खेळवित बसत. त्याला अंगाखाधावर घेऊन चाळीतील लोकाबरोबर ते गप्पा मारीत. मुलाला खेळविण्याचे प्रकार तर त्यांचे मुलखावेगळेच होते ते छोटया राजरत्नाला म्हणायचे तू सिंहाचा बच्चा आहेस। तू लढवय्याचा वंशज आहेस. तू पराक्रम केला पाहिजेस। वगैरे, वगैरे, बोलण्याने ते छोटया बाळाबरोबर खेळीत. आता ते संसारात रमू लागले होते. मलाही आनंद वाटू लागला होता. परंतु मधून मधून यशावंता आणि राजरत्न आजारी पडत. अशावेळी साहेब स्वतःहून त्यांच्या औषध पाण्याची व्यवस्था करीत. राजरत्नाला जरी थोडासा ताप आला म्हणजे मला आजूबाजूच्या बाया मला गावटी उपाय सांगत. ते सर्व मी करीत असे. राजरत्न दिडपावणे दोन वर्षांचा होईपर्यंत त्याच्या गळ्यात आणि टंडाला अनेक ताईत आणि दोरे बांधले होते. इतक करूनही त्याला एक दिवस फणाफणून ताप आला त्यातच त्याला डबल न्यूमोनिया झाला, साहेब, मी लक्ष्मीबाई आणि शंकरदादा त्या रात्र भर जागलो. पण त्याचा ताप काही केल्या उतरेना.

दुस-या दिवशी राजरत्नाचा ताप थोडासा उतरला आणि साहेबाना बरं वाटलं आणि अकरा वाजता ते कोर्टात गेले. परंतु साहेब कोर्टात गेल्यावर राजरत्नाचा ताप पुन्हा वाढला. मी घाबरले. मी लगेच शंकरदादाला कोर्टात पाठवून साहेबाना बोलावणो पाठवले. पण साहेब परत येण्यापूर्वीच राजरत्न हे जग सोडून गेला होता.

साहेब घरी आले घरातील वातावरण पहाताच साहेबांनी हंबरडा फोडला. आणि भिंतीवर डोक आपटून ते मोठमोठ्याने रडू लागले. त्यांच्या रडण्याचा आवाज ऐकून इतर सिमेंट चाळीतील मंडळी आमच्या घरी जमा झाली. झाला प्रकार त्यांना कळताच ती मंडळी साहेबांचे सांत्वन करू लागली.

सारं काही आटपून सर्व मंडळी स्मशानातून परत आली साहेबांचा चेहरा रडून लाल झाला होता. त्यांचा बालपणाचा मित्र मालू त्यांना म्हणाला.

" अरे आम्ही तुला उपदेश करावा का तू आम्हाला उपदेश करावास ? आमच्या डोईवर जेवढे केश आहेत त्याच्या लाखोपट तुझ्या मनात विचार आहेत. आम्ही तुला काय सांगायचे ? गप्प रहा आता" ६
पण या सांत्वनापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे सुहृदय बापाचे मन आणि तेच बाबासाहेब श्रकट करतात. "

" माझी तीन मुले आणि एक मुलगी अशी एकूण चार गोजीर-वाणी सुंदर भाग्यवंत आणि वंशाला भूषणभूत होतील अशी मुलं, जमिनीत गाढून आम्ही नवरा बायकोनी संसार केला. राजरत्नाच्या मृत्यूने नियतीने आमच्यावर ब्रजाघात केला आहे. राजरत्न गेला आणि आमच्या आयुष्याचे जीवनाचे सहारा वाळवंट झाले आमची मुलं परमेशाव-राच्या रदरबारात गेली पण आमची जीवन ज्योत मालवली गेली. आता सर्वत्र अंधार आहे. आमचं दुःख आम्ही विसरू शकत नाही. आकाशात एका पाठोपाठ दग येतात. तसेच दिवस येत असताना. हेच दिवस आता कसेबसे टकलायचे - ७

चार आपत्यांच्या आकस्मिक मृत्यूचा आघात एरवी अशा आघाताने कोणीही खचून गेला असता. पण बाबासाहेब आणि रमाई यांनी हे दुःख पचविले कारण या देशातील कोट्यावधी बालकाना त्यांचे बाबा भेटणार होते. त्यांची आई मिळणार होती.

एक श्रेष्ठ विचारवंत देखील अगतिक बनताना वरील प्रसंगातून जाणावतो.

" युगप्रवर्तक आणि रमाई " या कादंब-यातून बाबासाहेब आणि रमाई यांच्या कोटूंबिक जीवनातील दाहकता अतिशय समर्थपणे आलेली आहे.

बाबासाहेबांचे आपली पत्नी रमाई हिच्यावर नितांत प्रेम होते. या महामानवाला समजून घेत असताना एक पती आणि तोही विशाल हृदयाचा प्रचंड विद्वता आणि त्याचबरोबर पत्नीसंबंधी असणारी हळवी भावुकता यांचा मनोन्नत मिलाफ या दोघांच्या संबंधातून जाणावतो. युगप्रवर्तक आणि रमाई या दोन्ही कादंब-यातून या उत्कटतेचे दर्शन घडते.

यादृष्टीने " रमाई "तील हा प्रसंग भावोत्कट आहे. "भीमरावांच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर पाच, सात महिन्यांनीच भीमरावाला अमेरिकेला जाण्याची संधी मिळाली. यावेळी रमा दुस-यांदा गरोदर होती. भीमराव अमेरिकेला निघाले त्यावेळी त्यांना वडिलांची तीव्रपणे आठवण झाली. रात्रीच्या अंधरात त्यांनी मनसोक्त रडून घेतले. आपल्या बापानं आपल्या शिक्षणासाठी किती कष्ट घेतले. याची भीमरावाला आठवण झाली. आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रातलं हे दैदिप्यमान उड्डाण घेताना हा मनुष्य आपलं कौतूके करायला नाही यामुळे भीमराव व्याकूळ झाले.

बापाच्या आठवणीला मनोमन नमस्कार केला आणि भीमराव बोटीत चढला. " तूम्ही दिलेल्या स्वप्नामागे धावत राहिन, स्वप्न टमेल पण मी तमणार नाही मी विजयी ग्रंथ लिहीन, ही प्रतिज्ञा भीमरावानं मनोमन केली आणि त्यात बोटीत पाय ठेवला.

रमा रडवेली झाली होती. तिला काही सूचना यावेळच्या तिच्या आसवातलं सुख आणि दुःख कोणीही वेगवेगळे करू शकले नसते.

मुंबई बंदरातून बोट सुटली ती बोट भीमरावाला दूर नेवू लागली. रमाचं काळीज धरारल होतं. पण या सुख फुलवणा-या यातनांची सवय तिला करायची होती. त्याला पोलादासारख टणाक करायचं होतं.

अस्वस्थता आणि एकाकीपणा या गोष्टी तिला आता सोडणार नव्हत्या त्यांची सवय तिला करून घेणं भाग होत *८

या वर्णनातून रमाईचे वियोगाचे दुःख जसे प्रकट होते. तशीच बाबासाहेबांची श्रद्धाशिल वृत्ती आणि दुर्दम्य इच्छाशक्ती यांचेही दर्शन घडते. एकमेकाना प्रत्येक प्रसंगातून अधिक जवळ असणारे हे लिखाण वाटते. दोन्ही कादंब-यातील अशी काही निवडक उदाहरणे देता येतात.

भीमरावांच आयुष्य न्युयॉर्कच्या कोलंबिया विद्यापीठात झेपावून गेलं होतं. त्यानं रमाला पत्र लिहिल होतं. तिच्या आयुष्यात आलेलं ते पहिलं पत्र होते. तिच्या आनंदाला पारावर नव्हता. भीमरखवानी लिहिलं होतं.

* मी सुखरूप पोहचलो. चिंता नसावी. मला अमेरिकेत शिक्षण घ्यायला जी संधी मिळाली. तिचे आपण आभार मानले पाहिजेत, ही गोष्ट कदाचित नवा इतिहास जन्माला घालणारी ठरेल. बोट सुरु होताना तुझ्या डोळ्यातील आसवं पाहिली. मलाही थोडं गलबलून आलं. होतं. पण रमा हे विरह आणि ही दुःख आपल्याला मोठी करणारी आहेत.

रमा स्वतःला जप या वेड्या वादळाच्या पाठीशी उभी रहा यशावंताला जप. त्याची प्रकृती बरी नसते. काळजी वाटते सांभाळ ह्याला *९

या पत्रातून प्रकट होणारं बाबासाहेबांचे स्वःमन आणि तितक्याच उत्कटतेने रमाईचा प्रतिसाद दोन्ही सारखे वाटतात.

* हाती पत्र येताच रमानं ते अधाशासारखे वाचल एका डोळ्यात तिचं काळीज नाचत होत. दुस-या डोळ्यात दग ओथंबले होते. वाचता येण्याचं महत्व आता तिला कळलं.

आपल्या पतीचं पत्र आपण वाचू शकतो. त्याच्याशी प्रत्यक्ष असा संवाद साधू शकतो. याचा तिला अपार आनंद झाला. कृतार्थता वाटली. तिन पत्र वाचलं मोर झालेल्या मनात कालवाकालव होत होतीच. तिनं घरच्यांना पत्र दाखवलं. शोजा-या पाजा-याना पत्र दाखवले. यातून पती पत्नी संबंधातील गहिरेपणा स्पष्ट होतो.

या आनंदाच्या भरात तीन साहेबाना पत्र लिहिलं आपल पत्र आलं ते वाचलं खूप आनंद झाला. साहेब आमची काळजी करू नका. आम्ही सारे खुशाल आहोत. मी सांभाळते सगळे.

आपलं पत्र पौयबावडीतल्या शोजा-यापाजा-यांझी वाचलं सगळ्यांना खूप आनंद झाला. कष्टाची चिंता नाही. माझं आपल्याशी लग्न झालं. त्याचा मला खूप गौरव वाटतो. आपण खूप शिकावं कीच माझी कामना आहे आपण पत्रात अनेक गोष्टी लिहिल्या मी तुमच्या पाठीशी उभी राहिन काय वाटेल ते कष्ट करीन. पण माग हटणार नाही. याची आपण खात्री बाळगावी.

आम्ही सर्वजण खुशाल आहोत. असं समजा. आपण जेवण वेळच्या वेळी घ्या. तड्यतेची काळजी घ्या. यशावंतला आपलं पत्र वाचून दाखवलं. बाबा कधी येणार असं तो पुनःपुनः विचारतो. पत्र पाठवून खुशाली कळवावी थांबते - १०

या विवेचनातून आलेली दुःखाची विरहाची जाणिव ही दोघांचे भावजीवन अधिक समृद्ध करणारी आहे. या वादळाच्या पाठीशी उभी रहा. म्हणत असतानाच या वादळाला सामावून घेण्याचे विशाल अंतःकरण रमाईजवळ आहे. तसेच कुटुंबातील व्यवहारी दृष्टीही आहे. आपल्या संसारावर तिचे जिवापाड प्रेम आहे. सतत धगधगत राहिलेले एक संपूर्ण कुटुंबच काहीप्रसंगातून आपल्या समोर येते. म्हणून रमाई म्हणाले. "साहेबाना वाचनाचं भयंकर वेड होतं. रखाया पुस्तकाच्या दुकानात

ते शिारले म्हणाजे ते बरीच पुस्तके खरेदी करीत असत. मग किंमतीची देखील ते पवर्ण करीत नसत. एकदा ते असेच पुस्तकाच्या दुकानात गेले होते. तिथे त्यांना इंग्लंडचे कायदे नावाचा पाच भागाचा ग्रंथ दिसला दुकानदाराबरोबर कितीची धासधिस करीत, त्यानी ते पाचही भाग पाचशे रुपयाला विकत घेतले आणि आपल्या ऑफिसात (दामोदर हॉल) दर्शनी भागी लावून ठेवले.

लहान मुलाना त्यांच्या आवडीचे खेळणे दिले म्हणाजे ते जसे त्या खेळण्याकडे अधाशीपणाने पहात रहाते. तसे साहेब त्या ग्रंथाकडे पहात राहायचे, एक दिवस, रात्री त्या ग्रंथाचा पहिला भाग घेऊन ते घरी आले. ते आल्यावर मी पाटपाणी घेऊन त्यांचे पान वाढले आणि त्यांच्यासमोर बसले. साहेब पाटावर बसून आपल्या हातातील ग्रंथ वाचीत होते. जेवायला सुस्वात करून असे मी त्यांना पाच सात वेळा सांगितले. तेव्हा ते श्रासिकपणे म्हणाले, काय कटकट आहे म तुझी मग असले ग्रंथ मी पाचशे रुपयाला विकत घेतले आहेत. हे एक पान वाचू दे मग मी जेवतो.

" नव-याने बायकोकडे, मुलाकडे, संताराकडे कसे लक्ष घावे असे त्या ग्रंथात लिहिले असेल तर मला सांगा आणि मग जेवा." असे मी शांतपणे म्हणाले. त्याबरोबर साहेबानी चमकून माझ्याकडे पाहिले आणि स्मित करून जेवायला सुस्वात केली आणि म्हणाले.

" मी संताराकडे लक्ष देत नाही म्हणून तू माझ्या नावाने खडे फोडतेस ना ? ठीक आहे काय करावे मी ? तेव्हा रमाई म्हणाते.

" घरात भाजीपाला, तेल, तूप काही लागतं, याचा विचार कराल का ? मुलांची चौकशी करावी बायकोबरोबर दोन शब्द बोलावे तर ते नाही."

संबंध दिवस पुस्तक आणि पुस्तक, पुस्तकासाठी पाचशे रुपये एकदम खर्च करायला कुणी सांगितल होतं ? आता घरात खर्च होणार आहे. यशावंतला भाऊ मिळणार आहे. एवढा तरी विचार करायचा होतात. असे मी प्रथमच रागाने म्हणाले - ??

पती पत्नी संबंधातील संघर्ष यातून जाणावतो. पण त्याच वेळी त्यातील भावुकताही जाणावते. एका मोठ्या विचारवंतापेक्षा एक सामान्य संसारी गृहस्थ अशीही प्रतिमा यातून साकार होते.

बाबासाहेबांच्या वागण्याबोलण्यातूनही त्यांची विशिष्ट जीवन-दृष्टी स्पष्ट व्हावयाची असाच एक प्रसंग त्यामध्ये रमाई म्हणते.

" मी पैशासंबंधी रोज धूसफूस करायची साहेब कुठल्यातरी केसचे पैसे घेऊन घरी आले आणि त्यांची सर्व फी त्यांनी माझ्यासमोर ओतली. तीनशे रुपये होते ते.

साहेब म्हणाले छे हे पैसे ? मी घरात बघत नाही असं वाटतना ? आता हेच पैसे छे. आणि मला मोजून सांग, मी हसून पैसे मोजू लागले तेव्हा साहेब म्हणाले अगं लवकर मोज ना. काय अशी हळूहळू मोजतेस । तुमच्यासारखे हजार रुपये चटकन मोजायला मी काय तुमच्या इतकी शिकली आहे का ?

माझ बोलणे ऐकून साहेब दिलखुलासपणे हसत म्हणाले, तू अशी अडाणी राहिलीस म्हणून बरे आहे. नाही तर तू मला जास्त हैराण केले असतेस - १२

वरीलप्रमाणे असाच आणखी एक प्रसंग सांगता येईल. त्यामध्ये रमाई म्हणते.

" एकदा रविवारी दुपारी जेवणाचा डबा बरोबर घेऊन मी साहेबांच्या ऑफीसात गेले. माझी कल्पना अशी होती की, साहेब रखादं पुस्तक वाचत असतील किंवा कुणाबरोबर तरी गप्पा मारीत असतील पण ऑफीसजवळ येताच मला गाण्याचा आवाज ऐकू आला. मी हळूच दाराजवळ आले. पाहते तो काय साहेबच गात होते. " कधी बरीशी लग्न माझे । तुझ ठावे ईश्वरा । " मी दाराजवळ उभी होते. त्यांना हे गाणं म्हणतांना पाहून मला हसू आले आणि मी दारातूनच म्हणाले " आता दुस-या लग्नाची काही जरूरी आहे का ? माझे बोलणे ऐकून त्यांनी दाराकडे पाहिले आणि ते हसून म्हणाले, " तू डबा घेऊन येतील असे वाटलं नव्हते मला । " मी येत नाही म्हणून ते गाणं म्हणत होतात. छे छे यशावंत आला असता तरी हेच गाणं म्हणालो असतो.

तुला नाही हे गाणं कळायचं हे शारदा नाटकातील गाणं आहे. शारदा नाटक सामाजिक सुधारणेचे प्रभावी नाटक आहे - १३

सामाजिक जाणिवा विषयी सजग असणारे मनच या कौटूंबिक प्रसंगातूनही दिसून येते.

संसार म्हटल्यावर राग, लोभ आलेच संसारात कलहही आले ते या दोघांच्याही जीवनात आढळतात.

रमाई पुन्हा एका प्रसंगात म्हणते,

" माझा संसार सुखाचा चालला होता. साहेब माझ्यावर खूप प्रेम करायचे कधी रागवायचेही पण त्यांचा राग फार काळ टिकत नसे. एकदा मात्र मला त्यांचा विक्षिप्त अनुभव चांगलाच जाणवला. तो प्रसंग विसरायचा प्रयत्न केला तरी मी विसरू शकणार नाही.

साहेबांची जन्मकुंडली मामंजीनी तयार करून ठेवली होती. ती कुंडली साहेबानी मालाडच्या एका जोतिषाला दाखविली होती. त्या रात्री जेव्हा ते घरी आले तेव्हा त्यांना कसला आनंद झाला ते कळत नव्हते. पण त्या दिवशी मात्र ते खूप आनंदात होते.

दुस-या दिवशी त्यांनी मला गव्हाचा गोळा तयार करण्यास सांगितले मी शेरभर गव्हाचे पीठ भिजवून एक मोठा गोळा तयार केला. पण मला कळत नव्हते, की साहेबाना पिठाचा गोळा का हवा आहे.

साहेबानी दाराला कडी लावली आणि तो गोळा घेऊन ते मोरीपाशी आले. मी त्यांच्याकडे पहातच होते. पहाता पहाता मला मोठा धक्का बसला मोरीत तो गोळा ठेवून साहेब चक्क विविध अवस्थेत त्या गोळ्यावर बसले होते. नंतर ते त्या गोळ्यावरून उठले कपडे केले आणि तो गोळा दाखवित मला म्हणाले, " बघितलस या गोळ्यावर कसलं चित्र उमटलं आहे ते -" ।

कसलं चित्र उमटले आहे ? मी आश्चर्याने विचारले मी काल ज्या ज्योतिषाकडे गेलो होतो त्या ज्योतिषाने मला सांगितले होते, की जर या गोळ्यावर कसलं चित्र उमटलं तर तू भाग्यवान होशील बोल,

आहे कीनाही मी भाग्यवान । सतत तीन दिवस साहेबांचा हाच प्रकार चालू होता. त्यांना वेड लागले नाही ना. अशी मला शंका येऊ लागली. पण साहेबांपुढे बोलण्यात काही अर्थ नव्हता. मनात जसे येईल तसे ते वागत होते - १४

आपल्या देशातील श्रेष्ठ विचारवंत, ज्याने धर्म, परंपरा विषमता याविषय संघर्ष केला. आणि हा संघर्ष बुद्धिवादी विचारनिष्ठ दृष्टीकोनातून केला, त्यांचे हे वागणे वरकरणी विसंगतच पण यातही आपल्या मुलाबाबासंबंधी पत्नीसाठी प्रामाणिकपणे जगणारा बाप व पती असेच चित्र उभे रहाते.

बाबासाहेब आणि रमाई यांच्या भावजीवनाचे दर्शन घडविणारा असाच एक उत्कटप्रसंग आपणाला आढळतो.

" १९२३ साली साहेब बॅरिस्टर होऊन आले खूप लोक त्यांच्या स्वागताला गेले. हजारो लोक गेले. पण रमाईचा तर पतीच आला होता. तिच्यापुढे मात्र वेगळाच प्रश्न उभा होता. साहेबांच्या स्वागताला कसं जावं, आपल्या जवळ लुगडं एकच आहे आणि तेही फाटकं आहे. फाटलेले लुगडं नेसून मी नव-याच्या स्वागताला गेले. तर लोक बॅरिस्टरची बायको फाटकं लुगडं नेसून आली असं म्हणतात माझ्या नव-याची मान खाली जाईल. नाही माझ्याकडून असं काही घडणार नाही असे रमाईला वाटू लागले.

पण स्वागताला तर जायचंय होत. रमाला खूप आठवलं कुठल्याशा सत्कारात भीमरावना शाहू राजानं जरीचा पटका दिला होता. तो काढला नेसली आणि ही भीमरावांची पत्नी नव-याच्या स्वागताला गेली. कोणाच्याही लक्षात आलं नाही. पण भीमराव उडत्या पाखराची पिसं मोजणारा माणूस तो । शब्द ओठावर येण्या आधीच अर्थ लक्षात घेणारा प्रज्ञा पुरुष तो । यावेळी रमाईसाठी रडता येणे शक्य नव्हतं. हजारो लोकांचा गराडा भोवती होता. पण भीमराव यावेळी फक्त रमाईसाठी रडले तरी ती आसवे दिसली फक्त रमाईच्या आसु भरल्या डोळ्यांन

यावेळी बाबासाहेबांच्या डोळ्यातून काळीज सांडत होतं. आणि ते फक्त रमाईला दिसत होते. रमाईच्या डोळ्यात करुणोचा डोहा होता. व्याकुळ बुध्द तिच्या नजरेत होता. रमाई करुणोची कविताच होती आणि भोवती हजारो लोक होते. तरी केवळ भीमरावच रमाईच्या डोळ्यातील करुणोची कविता वाचत होते. आसवे आसवाशी बोलत होती. काळीज काळजाशी बोलत होते.

भीमराव जयजयकारात घरी आले काही वेळात गर्दी ओसरली. त्यानी घराची अवकळा पाहिली घराची कशी पानगळ झाली होती घर गरिबीत गांजलं होतं. उपासानं खंगल होतं. भीमरावांनी रमाईला विचारलं.

हाती काहीही नसताना कसं सांभाळलीस तू घर ? रमा बोलली नाही. त्यानी नंतर यशावंतला आणि मुकूंदला विचारले. त्यांसनी सगळी कहानी सांगितली आणि साहेब आपल्या अभ्यास करायच्या खोलीत गेले. दार आतून लावून घेतले आणि रमाईच्यासाठी हमसून रडले.

या करुणामयीनं रूप रडवलं त्यांना, या रमाईन भोगलं पण तक्रार केली नाही. - १५

रमाईन किती सोसल हे वाचीत असताना आपल्या डोळ्या समोर एक कारुण्यमूर्ती उभी राहते आणि वादळी व्यक्तिमत्वाचा माणूसही कसा हळवा भावूक बनतो. याचेही प्रत्यंतर येते. रमाई या कादंबरीत हा एक हृदय प्रसंग आहे.

खर म्हणजे रमाई सारख्या पतिव्रतेच्या बाबासाहेबांच्या जीवनातील सहभाग हा एक विलक्षण योगायोग आहे. कारण इतक्या मोठ्या व्यक्तिमत्वाला सामावून घेउन हे एक दिव्य आणि ते एक दिव्य अतिशय सहजपणे सोशिलेने आणि पतिव्रतेच्या धोर निष्ठेने रमाईने पार पाडले. हे या दोन्ही कादंब-यातील अनेक भावगर्भ आठवणीतून दिसून येते.

प्रकरण दुसरे

संदर्भ-सूची

१. पगारे, हरिभाऊ	" युगप्रवर्तक " पृष्ठ २१, २२ आ. १ ली.
२. कित्ता	पृष्ठ ३७, ३८
३. कित्ता	पृष्ठ ३०
४. मनोहर, यशावंत	" रमाई " पृष्ठ ५४ आ. १ ली
५. कित्ता	पृष्ठ ६०, ६२
६. पगारे, हरिभाऊ	युगप्रवर्तक, पृष्ठ ५९, ६०. आ. १ ली
७. कित्ता	पृष्ठ ६०
८. मनोहर, यशावंत	रमाई पृष्ठ ४९ आ १ ली
९. कित्ता	पृष्ठ ५०, ५१
१०. कित्ता	पृष्ठ ५१, ५२.
११. पगारे, हरिभाऊ	युगप्रवर्तक, पृष्ठ ५६, ५७ आ. १ ली
१२. कित्ता	पृष्ठ ५७, ५८
१३. कित्ता	पृष्ठ ५७, ५८
१४. कित्ता	पृष्ठ ६१, ६२
१५. मनोहर, यशावंत	रमाई पृष्ठ ७१, ७२ आ. १ ली.